

**ІДЕЯ ВІДМОВИ КОШОВОГО ОТАМАНА ЗАПОРОЗЬКОЇ СІЧІ
К. ГОРДІЄНКА ВІД ПРОТЕКЦІЇ МОСКВИ
В УМОВАХ ПІВНІЧНОЇ ВІЙНИ 1700 – 1721 рр.**

У статті аналізуються ідея відмови Коша Запорозької (Чортомлицької) Січі на чолі з К. Гордієнком від протекції московського царя під час Північної війни 1700 – 1721 рр. З'ясовано, що Кіш підтримав гетьмана Івана Мазепу й таким чином намагався уподібнитися іншим європейським поручишкам політичного спокою щодо вимагання більших “прав і привілеїв” від оточуючих монархів.

У даній статті прослідкуємо як визрівала та втілювалася ідея відмови Коша Запорозької (Чортомлицької) Січі на чолі з Костем Гордієнком від протекції московського царя під час Північної війни 1700 – 1721 рр. Відомо, що з початком цієї довголітньої війни козацькі полки Війська Запорозького Низового за наказом свого російського сюзерена Петра I та українського гетьмана Івана Мазепи розпочали активну участь у військових діях проти шведів та їхніх союзників на теренах Естляндії, Ліфляндії, Корони Польської, Великого князівства Литовського та Саксонії⁴². Однак саме тоді керівництво Запорозької Січі відкрито заявило про свої претензії до Московського царства.

У 1701 р. до Прибалтики із Запорожжя відправився 2-тисячний загін січовиків, який влився до військового формування на чолі з гадяцьким полковником М. Бороховичем⁴³. На початковому етапі Північної війни частина запорожців виконувала різноманітні земляні роботи, а також допомогала великому литовському гетьману К. Сапезі у боротьбі з внутрішньолитовською опозицією на території Литви і Білорусії. Саме тоді частина запорожців добровільно перейшла до шведського табору. Одночасно значна кількість запорозьких козаків самовільно залишала театр бойових дій і поверталася на Січ⁴⁴. Але й ті козаки, які протягом 1702 – 1704 рр. повер-

⁴² Про участь військ Українського гетьманату на “балтійському фронті” Північної війни див.: Чухліб Т. Український гетьманат у Великій Північній війні 1700 – 1721 рр.: проблеми міжнародного та воєнно-політичного становища // Гетьман Іван Мазепа: постать, оточення, епоха: Зб. наук. праць. – К., 2008. – С.7–42 (бібліографія: с. 38 – 42); Він же. Мазепинська Україна між Російською та Шведськими коронами: дилема вибору протекції // Український історичний журнал (далі – УІЖ). – №2. – 2009. – С.16 – 39 (бібл.: с. 33 – 39).

⁴³ Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. // Історія українського козацтва: Нариси в 2-х томах. – Т.1. – К., 2006. – С.579.

⁴⁴ З цього приводу І. Мазепа пізніше писав до О. Меншикова (лист від 10. II. 1705 р. з Іванополя): “Под час бггтности моеї в царствующем великом граде Москве прекладал мне Ваша Вельможность, чтоб многие непостоянные запорожци в немалом числе избегли Петербурга, уходячи военной монаршей службы.., поневаж их всех в турми (тюрми. – Т. Ч.) не пересажати, ани перевешати, тылко приказалем их на пылом оку мети и крепко берегти...” (Архів Санкт-Петербурзького Інституту Історії РАН. – Ф.83. – Оп.1. – №8. – Арк. 1-2; Гетман Іван Мазепа: Документи из архивных собраний Санкт-Петербурга /Сост. Т. Таирова-Яковлева. – Вып.1: 1687

нулися додому були налаштовані проти Москви. Вони скаржилися на погане “жалування”, використання їх на допоміжних роботах та зневажливе ставлення з боку російського командування⁴⁵. У середовищі низового товариства у цей час активно поширювалися ідеї щодо збройного виступу проти московського царя, знищення російських фортець та розправи з проросійськи налаштованою козацькою старшиною Українського гетьманату⁴⁶. З огляду на ці та інші причини відносини між Батурином та Запорожжям були досить напруженими.

В умовах Північної війни керівництво Запорозької Січі висунуло низку умов царському урядові на яких вони погоджувалися служити на боці Московського царства. Насамперед, це була вимога зруйнування фортеці в урочищі Кам'яний Затон, гарнізон якої контролював доступ на Запорожжя. Окрім того, Запорозький Кіш домагався заборони торгувати на його території московським купцям, а також проведення справедливого розмежування кордонів між Московським царством і Османською імперією, що проводилися на виконання турецько-російського Константинопольського договору 1700 р., який завершив війну між Москвою і Стамбулом.

У травні 1705 р. на Запорозькій Січі згідно з царським розпорядженням перебував московський піддядчий Ф. Борисов. Він взяв участь у загальновійськовій козацькій раді та вислухав пропозиції від кошового отамана К. Гордієнка. Останні зводилися до того, що запорожці дуже незадоволені процесом розмежування кордонів між Москвою та Стамбулом, які відбувалися протягом 1704 - першої половини 1705 рр. Як засвідчував сам Ф. Борисов „удивляютьца они тому, что идет он думный дяк, для разграничения земель к реке Богу, и будет границу вести по Сю сторону Богу..., а в тех местах границе быть не для чего...”⁴⁷. Своє невдоволення передачею царем на користь султана території, що належала Запорозькій Січі у листі Гордієнка до О. Українцева від 31 травня 1705 р.: “И известно да будет вашей милости, что от веку не слышано, и никто то может сказать, чтоб которого времени могла в Днепре обретатися граница; но от несколько сот лет Войско Запорожское, в Днепре кошем обретаеся, владея Днепром, даже от самого морского гирла, ни от кого не бывало ограничено и обмежовано, и для того никаким способом не позволяем никому в давношнем нашем и старожитном днепровом пребывании никаких

– 1705 г. – С.131). Окрім того, про долю збіглих з Інфляндії (зокрема, з Канців) запорожців, яких було затримано на території Стародубського полку Українського гетьманату, йшлося також і в листах Мазепи до Меншикова від 17. II, 21. II та 14. III. 1705 р. (Гетман Иван Мазепа: Документы из архивных собраний Санкт-Петербурга. – С.132 – 134)

⁴⁵ Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. – С. 580.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – Запоріжжя, 2004. – С.31.

гранич заводити”⁴⁸. Ще декілька протестних листів було відправлено кошовим отаманом до Москви протягом червня-липня того ж року. Запорожці навіть особисто погрозували російським комісарам з розмежування кордонів фізичною розправою⁴⁹.

Протягом 1707 – першої половини 1708 рр. до Запорозької Січі неодноразово звертався за підтримкою бунтівний отаман Війська Донського Кіндрат Булавін. Однак після уважного розгляду його звернень на козацьких радах, запорожці все ж таки відмовилися допомогти йому у боротьбі проти московського уряду. Але, незважаючи на це, певна частина січовиків все ж таки взяла участь у повстанні донського козацтва проти російського царя.

Зі вступом на територію України шведської армії та переходом на бік Карла XII Густава гетьмана І. Мазепи на Запорожжі у першій половині листопада 1708 р. приймали листи та посланців від Петра І та його колишнього регіментаря. Мазепа у своїх зверненнях до запорожців закликав їх зруйнувати усі російські фортеці на теренах Запорожжя та підтримати боротьбу проти “московського ярма”. Натомість цар у листі від 30 жовтня запрошував запорозьку старшину взяти участь у виборах нового гетьмана та бути вірними йому як “православному монарху”. Представники Січі були відсутніми 6 листопада у Глухові, а тому після “виборів” І. Скоропадського на гетьманство до Запорожжя разом з царськими посланцями були відправлені представники від царя з великими грошовими подарунками та новими закликами про підтримку Москви у війні з шведами.

Треба зазначити, що у питанні стосовно участі у Північній війні на боці Петра І чи Карла XII Густава з Мазепою думки запорозької старшини та козаків розділилися. Незважаючи на те, що кошовий отаман К. Гордієнко разом з частиною свого оточення схилився до того, щоб виступити проти Московської держави, велика “партія” запорожців не хотіла відмовлятися від царської опіки. Ось як, наприклад, описував дану ситуацію запорозький козак І. Ямборський на допиті у російських урядовців 9 лютого 1709 р.: “...Козаки кричали, щоб йти із Січі усім військом до Царської Величності на допомогу проти неприятеля шведа й зрадника Мазепи; але кошовий отаман на всіх радах від того походу їх утримував..., відправив він, кошовий, із Січі таких противників собі із черні і козаків тисячі з чотири в Старий і Новий Кодак. І нині, де, залишилося в Січі козаків велика частина його, кошового, сторони”⁵⁰.

⁴⁸ Лист К. Гордієнка до думного дяка О. Українцева від 31.V.1705 р. із Запорозької Січі // Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. Додатки. – С. 34 – 35.

⁴⁹ Мільчев В. Кордони Війська Запорозького та діяльність російсько-турецької межової комісії 1705 р. – С. 61.

⁵⁰ Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського (далі – ІР НБУ). – Ф. VIII. – Спр.1792. – Арк. 47–48; Доба гетьмана Івана Мазепи в документах; упор. С. Павленко. – К., 2007. – С. 410 – 411.

Якщо проаналізувати лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р., то мотивації антиросійських настроїв частини січових козаків були такими: 1) “ворожість і злість московська, яка здавна хитро на отчизну матку нашу, щоб її в область і заволодіння собі взяти задумує”; 2) “в городах українських своїх людей [московський цар] осадити бажає”; 3) “нашим людям незносні й нестерпні здирства і знищення, починавши і зрабовавши, в Москвоцину загнати на вічне тяжке невольниче мордерство”; 4) підтвердь-ження шведським і польським королями “стародавніх прав і вольностей” Війська Запорозького та захист його від “московського тиранського ярма”; 5) згода Карла XII Густава, С. Лещинського та І. Мазепи на зруйнування запорожцями московських фортець у Кам’яному Затоні та Самарі тощо⁵¹.

На початку січня 1709 р. на Січі проїздом до Криму перебували посланці І. Скоропадського до кримського хана – майбутній полтавський полковник І. Черняк⁵² разом з козаками С. Василенком і Г. Савенком. Вони взяли участь у традиційній козацькій раді, що відбулася “в надвечір’я” Різдва Христового. На цій раді кошовим отаманом К. Гордієнком було зачитано листа Скоропадського до запорожців, після чого посланців було відправлено з місця проведення ради на “постоялий двір”. Після цього, як засвідчували очевидці, “кошовий отаман, також суддя тамошній, кинули свої шапки на землю й поклали на них тростини своєї військові, і почав кошовий говорити всьому народові, що він чин свій здає,.. для того, що хоче Мазепі служити, а не Царській Величності, і піднімаючи тростину з землі, віддали йому її насильно. І він, кошовий отаман, беручи тростину, почав кланятися на всі сторони і говорив до всього війська, нині кому ми будемо служити, адже перед тим були листи від Мазепи, а тепер від нового гетьмана Скоропадського (Скоропадського. – Т.Ч.). І проти тих його слів всі запорожці закричали, що вони повинні служити Царській Величності, як одновірному государю, тому що їхні батьки і родичі при Його Величності знаходяться. І кошовий проти того, кланявся, всім говорив: дуже це добре, що вірі святій православної прихилиються...”⁵³. Після повернення посланців Скоропадського з Криму, кошовий отаман К. Гордієнко разом з ними відправив на Лівобережжя своїх двох полковників з листом від Запорозької Січі до Петра І, в якому говорилося, “щоб Царська Величність наказав, по колишньому їхньому проханню знести город Кам’яний Затон і самарські городки, і вони всі готові за це йти на службу Його Царської Величності...”⁵⁴.

⁵¹ Лист К. Гордієнка до І. Мазепи від 24 листопада 1708 р. із Запорозького Коша // ІР НБУ. – Ф. VIII. – Спр.1784. – Арк. 29 – 30 зв. Оубл.: Доба гетьмана Івана Мазепи в документах. – С.335 – 336.

⁵² Про козацько-старшинський рід Черняків див. ґрунтовну розвідку: Лиман І. Козацький рід Черняків в історії України, Росії, США // Чорноморська минувщина. Записки Відділу історії козацтва на півдні України. – Одеса, 2008. – С. 35 – 45.

⁵³ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т.1. – С.Пб., 1871. - С.643 – 645.

⁵⁴ Там само. – С.645.

У січні 1709 р. на Запорозжжі перебували посланці кримського хана, який запевнив К. Гордієнка що татари підтримають шведського короля та запорожців, якщо вони перейдуть на його бік⁵⁵. Тоді ж Гордієнко, заявляв ханським послам про те, що запорожцям краще “триматися при хані ніж до царської величності йти”⁵⁶. Одночасно Гордієнко надіслав листа до Петра I (той отримав його 7 лютого), де востаннє висунув вимоги до царя зруйнувати фортецю в Кам’яному Затоні, а також інші містечка побудовані перед тим за вказівкою або ж згодою Москви на південно-українських землях. Як дослідив В. Станіславський, саме через відмову виконати побажання запорожців Петро I, по-перше, втратив можливість залучити їх на свій бік, а по-друге, засвідчив, що інтереси Запорозької Січі не враховувалися у зовнішній політиці Росії⁵⁷. Як лише на Запорозжжі дізналися про готовність хана виступити разом з ними проти царя, там була скликана козацька рада, яка одноставно (за винятком одного козака) ухвалила рішення йти на допомогу Мазепі та Карлу XII Густаву⁵⁸. Однак через різні причини, серед яких головною була позиція турецького султана, Кримське ханство так і не надало допомоги українцям. Хоча Девлет-Гірей II надіслав К. Гордієнку листа, в якому радив тому триматися шведської сторони та обіцяв у разі потреби надіслати допомогу.

1 березня 1709 р. К. Гордієнко вивів із Запорозької Січі в район Переволочної близько тисячі козаків разом з артилерією. Там, після переговорів запорожців з представниками гетьмана Мазепи 12 березня, на військовій раді кошовий отаман, старшина та прості козаки остаточно визначилися щодо підтримки прошведських сил. Однею з вагомих підстав для ухвалення такого рішення стала позиція Кримського ханства, адже його правитель заявив про допомогу у разі виступу Запорозької Січі проти Москви⁵⁹. Після цього до війська К. Гордієнка приєдналися ще 7-8 тисяч запорожців, що прийшли до Переволочної з Низу. Як засвідчував Д. Голіцин за інформацією промосковського чигиринського полковника Галагана “запорожцы стоят по крайним городам от Днепра в Келеберде и в Переволочной, и на сей стороне (Правобережній Україні. – Т.Ч.) прельщают народ, по которым прелестям с городов сей стороны козакі многие к ним запорожцам переходят”⁶⁰.

На шляху до місця знаходження військ шведського короля та українського гетьмана запорожці розгромили окремі російські

⁵⁵ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі й Кримського ханства напередодні Полтавської битви // УІЖ. – №1. – 1998. – С.78.

⁵⁶ Голиков И. Дополнение к деяниям Петра Великого, содержащее полное описание славных Полтавских победы. – М., 1795. – Т. 15. – С. 261 – 262.

⁵⁷ Станіславський В. Політичні відносини Запорозької Січі. – С. 78.

⁵⁸ Тарле Е. Северная война и шведское нашествие на Россию. – М., 1958. – С.306.

⁵⁹ Станіславський В. Запорозька Січ у другій половині XVII – на початку XVIII ст. – С.581.

⁶⁰ Лист Д. Голіцина до І. Скоропадського від 28. III. 1709 р. з Києва // Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах; упор. С. Павленко.– К., 2009. – С. 458 – 459.

підрозділи поблизу Царичанки⁶¹ та інших містечок і сіл Полтавського полку й у середині березня 1709 р. приєдналися до табору Мазепи, що знаходився у районі Диканьки. 15 березня з табору поблизу Диканьки К. Гордієнко відправив листа до Станіслава Лещинського, в якому висловив прохання до шведського короля Речі Посполитої на “сповну допомогу і рятування милої отчизни України нашої” та присилку військових підрозділів для боротьби проти росіян⁶². Це послання було перехоплене солдатами російського резидента О. Дашкова, що перебував при великому коронному гетьмані А. Сенявському⁶³. Тоді ж кошовий отаман відіслав на Правобережну Україну своїх посланців, щоб ті закликали місцевих козаків приєднуватися до запорожців⁶⁴. У той самий час Гордієнко погрожував карою чигиринському полковнику Гаагану від імені І. Скоропадського, якщо той буде заважати правобережцям підтримувати його та гетьмана Мазепу.

27 березня 1709 р. отамана К. Гордієнка та запорозьку старшину з почестями у своєму похідному шатрі неподалік містечка Великі Будища прийняв монарх Шведського королівства. Під час цієї зустрічі українці склали присягу на вірність своєму новому сюзеренові⁶⁵. Пізніше полонені росіянами запорожці на допиті свідчили, що від короля вони отримали “жалування чотири вози талерів битих і роздано кожному чоловіку по двадцяти”⁶⁶. Окрім того, кошовий отаман К. Гордієнко отримав від Карла XII Густава та І. Мазепи клейноди як ознаку скріплення присяги⁶⁷. Тоді ж було вирішено підписати угоду про військово-політичну співпрацю між Карлом XII Густавом та Запорозькою Січчю. Учасник цієї важливої зустрічі зі шведського боку барон Давид фон Зільтман записав у своєму щоденнику, що однією із головних умов шведсько-запорозького союзу 1709 р. була вимога січовиків щодо немож-

⁶¹ Тут запорожці захопили у полон 150 російських солдат, частину з яких К. Гордієнко надіслав хану Девлет-Гірею з черговим листом про допомогу (Костомаров Н. Мазепа. Историческая монография. – М., 1882. – С. 183). Див. також: Шутой В. Позиция Турции в годы Северной войны 1700 – 1709 гг. // Полтавская победа. Из истории международных отношений накануне и после Полтавы. – М., 1959. – С. 125.

⁶² Лист К. Гордієнка до польського короля С. Лещинського від 15 березня 1709 р. з Переволочної // Інститут рукопису НБУ ім. В. Вернадського. – Ф. VIII. – Стр. 1796. – Арк. 55 – 55 зв.

⁶³ Матеріали Военно-ученого архива Главного штаба. – Т. 1. – С. 655.

⁶⁴ Там само. – С. 453 – 454.

⁶⁵ Залишився такий опис цієї події: “Запорозький воевода (кошовий отаман К. Гордієнко. – Т. Ч.) був зі своїми козаками приведений до короля, привітав його і виконав присягу вірності. Король відповідав через посередництво свого комісара Содана, який володів козацькою мовою. Кожний із запорожців по черзі Королівською Величністю глибоко кланявся і мовби падав до його ніг. Десять за годину повертались вони від короля до воеводи Мазепи, турботливість якого підтримувала офіцерів аж до третього дня...” (Данієл Крман. Подорожний щоденник [Itinerarium 1708 – 1709]; упор. М. Неврай. Пер. з словацької О. і Г. Булахи. – К., 1999 (переклад здійснено за виданням: Kрман D. Itinerarium. Cestovny dennik z rokov 1708–1709. – Bratislava, 1969. – С. 68).

⁶⁶ Російський державний архів давніх актів (далі – РДАДА). – Ф. “Кабинет Петра І”. – Від. 2, 1709 р. – Кн. II. – Стр. 10. – Арк. 260; Тарле Е. Северная война. – С. 273.

⁶⁷ Військові кампанії доби гетьмана Мазепи в документах. – С. 464.

ливості короля у майбутньому укладати договори з царем Петром I “доки запорожці не здобудуть своєї давнішньої волі і коли будуть залежні не від Москви, а від польської Речі Посполитої”⁶⁸. Тобто, запорожці висували умову до Карла XII Густава про його гарантію процесу перепідпорядкування Січі іншому протектору. А невдовзі козаки Війська Запорозького Низового виступили найбільш активною частиною українського війська, що допомагало шведській армії під час Полтавської облоги (1 квітня – 26 червня 1709 р.) та сумнозвісної Полтавської битви (27 червня т. р.)⁶⁹.

Проаналізувавши дії кошового отамана Кості Гордієнка можна стверджувати, що в умовах Північної війни 1700 – 1721 рр. він на чолі Запорозької Січі підтримав гетьмана Івана Мазепу й таким чином намагався уподібнитися до інших європейських порушників політичного спокою щодо вимагання більших “прав і привілеїв” від оточуючих монархів. Однак з огляду на нищівну військову поразку нового козацького суверена Карла XII Густава від московського царя Петра I під Полтавою 27 червня 1709 р. така полісалаїтетна політика запорозького правителя не набула логічного завершення. Хоча невдовзі більша частина запорожців визнала залежність вже від іншого ситуативного союзника Шведського королівства й довголітнього ворога Російської корони - володаря Кримського ханства.

Taras Chuhtib

On idea of Zaporozhian Sich ataman K.Gordiyenko concerning the refusal from Moscovian patronage in circumstances of North War 1700-1721

In the article it has been analysed an idea of Zaporozhian (Chortomlyts'ka) Sich Kish and its leader K. Gordiyenko concerning the refusal from patronage of Moscovian tsar during the North War 1700-1721. It is found out, that Kish has supported hetman Ivan Mazepa trying in this way to be similar to other European violators of political stability, which demanded more “rights and privileges” from monarch rulers.

УДК 94(477.7)“1739/1769”

Владислав Грибовський

**ПОЛІТИЧНА АДМІНІСТРАЦІЯ КРИМСЬКОГО ХАНСТВА
В БУДЖАЦЬКІЙ ОРДІ У ПЕРІОД МІЖ 1739 – 1769 рр.**

В статті розглядається проблема формування політичної адміністрації Кримського ханства в Буджацькій Ногайській Орді протягом XVIII ст. Висвітлюється становлення та еволюція інституту сераскерства у взаємодії з потестарними структурами ногайців.

⁶⁸ Цит. за: Томашівський С. Із записок Каролінців про 1708 – 1709 рр. // Записки НТШ. – Т. 92. – Львів, 1909. – С. 83 – 84.

⁶⁹ Докл. див.: Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба. – Нью-Йорк-Київ, 2001; Григорьев Б. Карл XII, или пять пуль для короля. – Москва, 2006; Чухліб Т. Шлях до Полтави. Україна і Росія за доби гетьмана Мазепи. – К., 2008; Петер Енгланд. Полтава. Розповідь про загибель однієї армії. – Харків, 2009 та ін.